

Jakobson ve struktuře vědy

Tomáš Kubíček

Cílem konference, kterou pod názvem *Jakobson ve struktuře (české) vědy*, svolala katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci ve spolupráci s Ústavem české literatury a knihovnictví Masarykovy univerzity v Brně a Pražským lingvistickým kroužkem, bylo ozřejmit význam mimořádné vědecké osobnosti, která svou prací a svým myšlením ovlivnila nejenom moderní českou literární vědu a lingvistiku, ale podstatně přispěla k položení základů několika nových vědních disciplín – mimo jiné teorie komunikace či kognitivní lingvistiky, zpevnila svými studiemi základy sémiotiky, podílela se na vytvoření institucionální báze českého strukturalismu, zprostředkovala a modelovala kontakty a vztahy mezi českým a zahraničním vědeckým prostředím, v neméně míře rovněž rozvíjela i tvůrčí vazby mezi představiteli vědeckého a kulturního či uměleckého života československé společnosti a v neposlední řadě zpřístupňovala myšlenkový potenciál a myšlenkové dědictví pražské strukturní školy světové lingvistiky a literární vědy. Jakobson se tak profiloval jako muž mnoha vášní – vědeckých i uměleckých, jako soustavný organizátor a myšlenkový motor, který rozbíhal moderní teoretické myšlení nejenom v rámci dobové československé situace, ale už od roku 1921, kdy přišel do Prahy, i v souřadnicích světové teorie jazyka, tak, jak se posléze od roku 1928 utvářela v dědictví Ferdinanda de Saussura prostřednictvím mezinárodních lingvistických sjezdů, které zvýraznily a potvrdily přední místo pražské lingvistiky ve světovém kontextu.

Při čtení slovníkových hesel v českých teoriích, která jsou věnována Romanu Jakobsonovi, je možné zažívat zvláštní pocit bezpečí. Všechno je tam přehledné, uspořádané, jasné, uzavřené. Stačí však, vezmeme-li do rukou například Jakobsonovu studii *Co je poezie?* – a zjistíme, jak je plná rozporů. Ovšem rozporů, které působí jako energický impuls pro naše myšlení. Rozporů, které Jakobson už nikdy později nevysvětlil.

Jakobsonovy studie svými kontradikcemi a svojí inspirativností neustále vybízejí, abychom se k nim vraceli. Jedním ze zdrojů trvalého napětí, který podněcuje tyto návraty, je zároveň i vlastní jádro jeho přístupu k jazyku a tedy i k literatuře, jak se formovalo od počátku třicátých let 20. století: tím je důraz na povahu jazykového znaku, která jej určuje jako prostředek komunikace. A Jakobson už ve zmíněné studii *Co je poezie?* z roku 1933 dochází vlastně k závěru,

že ona saussurovská povaha znaku jako jednoty označujícího a označovaného je v procesu semiózy vystavena takovým atakům, že zdroj identity významu bude třeba hledat ještě někde jinde. Studie *Co je poezie?* představuje, dle mého soudu, onen rozhodující moment radikálního rozchodu Jakobsona s esenciálními poetikami formalistů a jeho příklon k poetikám kondicionálním. Jakobsonova otázka „co činí literární dílo literárním“, už nemůže být vyřešena poukazem na formalistickou *literárnost* (*básnickost*), postup (*prijom*) přestává být hlavním hrdinou, a pozornost se přesouvá mimo text, do oblasti širší struktury, jíž je dílo součástí. Jenomže tento pohyb je nebezpečný, a tak Jakobson neváhá na závěr své studie upevnit centrální pozici textu v procesu vzniku významu, v procesu komunikace. Závěrečné tvrzení, že „básnickost je jevem *sui generis*“ se však po tom všem, co předvedl v předchozích částech své studie, ukazuje jako nejasné. Objevuje se zneklidňující trhлина.

Vyřešení této hádanky je ostatně jedním ze stále neuzavřených dobrodružství sémiotiky. Z Pandořiny skříňky totiž v tomto okamžiku vyklouzly všechny ty problematické kategorie komunikace, jako je kód, subjekt či kontext. Ostatně čteme-li studii *Co je poezie?* pozorně, zjistíme, že už v roce 1933 formuluje Jakobson v základní podobě to, co se objeví ve studii *Lingvistika a poetika* z roku 1958 jako slavný Jakobsonův model komunikace.

Vracet se k Jakobsonovi neznamena a nemělo by znamenat návrat do bezpečného teritoria hotových odpovědí. To je ostatně i proti duchu jeho studií. Uvedme například ty, které se věnují sémiotice a hledání jejích kořenů. I Jakobsona zajímají v tom vývojovém proudu rozpory. V argumentaci Platonem proti Peircovi, kterou použil ve studii *Hledání podstaty jazyka*, se ukazuje, že mezi teoriemi neexistuje časová propast, ale že otázky, které byly jednou vneseny do debaty, zůstávají její trvalou součástí. Teorie, v Jakobsonově pojetí, není evoluční záležitostí, není hnána motorem pokroku a jejím finálním stavem nebude nikdy dokonalost, protože ani poznání nemůže být dokonalé, neboť by bylo nelidské. Přesto vše musí být teorie založena na široce vymezené sebereflexi a sebekritičnosti a její jazyk by neměl ztratit svoji sdělnost.

Vrátíme-li se do současnosti, pak je třeba říci, že přes všechnu dobovou tendenci k zapominání, která vede až k jakési společenské amnézii a k zpupnému analfabetismu a ignorantství, které se vymlouvá na postmoderní ztrátu hodnot, je zastoupení Jakobsona v českém myšlení zarážející. Podíváte-li se na překlady Jakobsonových studií, které vyšly v české vědě po roce 1990, zjistíte, že studenti téměř nemají možnost se s tímto typem myšlení seznámit. Jakobson zůstává spíše součástí třicátých let, z pozdějšího Jakobsona je toho v češtině jen málo. Velký návrat, který pateticky prožíval Roman Jakobson ve svém slavném proslavu na slavistické konferenci v roce 1969 v Praze, se nekonal. Namísto zájmu o předchozí (ale ne zastaralé) podoby teorie se i česká literární věda zachytila módních trendů, oněch ideologických koncepcí jako jsou genderová studia,

postkoloniální studia, překvapivě i neomarxismus (tedy v zdánlivě nevinné podobě Terry Eagletona) a namísto jazyka analytické abstrakce objevuje jazyk metaforické interpretace.

Je tedy Jakobson *de modé*? Jestliže jednu podobu teorií určují nyní kognitivisté, měli by se podívat na Jakobsonovu studii Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch z roku 1956. Neustále skloňovaný požadavek, aby se teorie vydaly k antropologickým konstantám rozumění a konstruování výpovědi, byl Jakobsonem vyslyšen ještě dávno před tím, než je v současnosti reformulován – a dokladem je studie *Subliminal Verbal Patterning in Poetry*, která byla publikována v roce 1970. V literární historii velmi aktuální tendence předefinovat obsah pojmů, jimiž označujeme literární směry, naplnil Jakobson už v článku *O realismu v umění* z roku 1921, jež je vlastně až jakousi dekonstrukcí zážitého významu tohoto pojmu. A takhle by bylo možné pokračovat. Podíváme-li se na články ve světových databázích, můžeme konstatovat, že Jakobson je v nich zastoupen trvale a silně (ostatně, čím by byla Ecova *Teorie sémiotiky* bez Jakobsona?). Zadáme-li požadavek „Jakobson“ do databáze české literární vědy a omezíme-li jej posledním desetiletím, zjistíme jen minimum článků či studií, které nepoužívají Jakobsona pouze jako ověřenou autoritu ve prospěch čehokoliv, ale pokouší se ho domýšlet a chtějí s ním diskutovat. A nepočítáme-li Zdeňka Mathausera, pro nějž byla tato kritická neposednost, potřeba znovu promýšlet rozpory, součástí jeho „*in der welt sein*“ a několik dalších badatelů, kteří se věkem blíží k Jakobsonovým vrstevníkům, převládá v příspěvcích o Jakobsonovi zvuk sochařských kladívek modelujících bustu úctyhodného vědce, s nímž se však už nemluví. Což je s podivem, uvážíme-li, že Jakobsonovým základním nástrojem byl dialog. Dialog, který nesmiřoval rozpory, spíše je tematizoval.

A to byl také proponovaný základ a směr konference, která si dala za úkol kriticky zhodnotit historický, ale i aktuální význam Romana Jakobsona pro (ale nejenom) českou vědu. Jednotlivé příspěvky konference, s nimiž vystoupili přední světoví i domácí badatelé, kteří se dlouhodobě věnují Jakobsonovu dílu, proto zaměřily pozornost na tuto dialogickou povahu Jakobsonova myšlení v řadě oblastí, do nichž v průběhu svého života vstupoval a představily jej a jeho myšlení jako stále platný zdroj či nástroj badatelského zneklidnění nad stále aktuálními otázkami literární vědy, jazykovědy, ale například i antropologie.

Henryk Baran představil Jakobsona ve dvou z mnoha rolí, jež sehrál v prostředí mezinárodní vědy. První je možné opsat výrazem „ochránce paměti“, druhou jako „tvůrce struktur“. Obě tyto role vznikly a byly formovány díky interakci mezi událostmi ruské a evropské historie 20. století na jedné straně, a mezi Jakobsonovým raným životem a jeho osobností, která od počátku do konce nezaplnňovala stereotyp izolovaného vědce ze „slonovinové věže“, na straně druhé.

Andrew Lass se s pomocí Jakobsona kriticky postavil k modelům matematických analýz pozdního díla Claude Lévi-Strausse a ukazuje Lévi-Straussův pro-

jekt jako konzistentní verzi strukturalismu, která pracuje s pojmem a popisem struktury jako s mentální univerzálií (spíše nežli jako se sérií omezení a možností). Sémiotika se tak z tohoto úhlu pohledu ukazuje jako buď otevřenou, nebo uzavřenou náhodným hrám. Tuto perspektivu představil Lass jako možný zdroj studia vzájemných vztahů práce Clauda Lévi-Strausse a Romana Jakobsona.

Tomáš Glanc se ve svém příspěvku soustředil na Jakobsonův článek *Kernel of Comparative Slavic Literature*, v němž se Jakobson nezabýval pouze literaturou, ale také slovanským společenstvím obecně. Glanc ukázal a analyzoval, jak Jakobson pomocí rozsáhlé argumentace (zahrnující lingvistiku, poetiku, legendy, hudbu, výtvarné umění, ústní tradici a další žánry folklóru, ale také teologie a biblickou tradici) trval na existenci nadnárodního svazu Slovanů během deseti století jejich společné kulturní historie a jak ve svém článku programově snižuje význam „neslovanských“ vazeb a odkazů. Glanc komentoval a hodnotil význam metody a založení rétoriky Jakobsonova přístupu z pohledu jeho teleologie a ideologie běžného slovanského „světa“ a jeho „jádra“. Rovněž tak osvětlil důvody Jakobsonova pojetí a ukázal na jejich širší a delší časový horizont.

Na Jakobsonův antipozitivismus a jeho znovuoobjevení naturphilosophie ve 20. a 30. letech se soustředil **Patrick Sériot**. Ve svém příspěvku představil tu podobu Romana Jakobsona, která je spojena s jeho působením v Československu a která se lišila od toho, co Jakobson rozvíjel později na Harvardu. Jak Sériot doložil, Jakobson byl sice napojen na ruský formalismus a fonologii Pražského lingvistického kroužku, avšak vodítkem k pochopení specifčnosti jeho myšlení by rovněž mělo být jeho zapojení se do silného antipozitivistického proudu, který se v první třetině 20. století šířil Evropou, a také jeho sympatie k antidarwinismu, který Jakobson přenesl do jazykovědy. Autoritami, které jej v této souvislosti ovlivnily, byli ruský ichtyolog a autor teorie Nomogeneze (1922) Lev Berg a E. Rádl, český filozof a historik biologie. Antidarwinismus obou autorů velkou měrou podnítil Jakobsonovu fascinaci teleologií, tedy odmítání náhody a nahodilosti. Sériot pak ukázal, jak a v jaké se podobě se na Jakobsonově myšlení projevil druhý klíčový zdroj Naturphilosophie německého romantismu.

Jiří Kraus zkoumal práce Romana Jakobsona z hlediska renesance rétoriky ve 20. století. Jeho příspěvek byl založen současně jako příspěvek konstruuující historický kontext počátku 20. století, ve kterém se re-modeluje rétorika jako propracovaný systém pravidel, a současně jako analýza pozdějších příspěvků k tomuto tématu, např. i v souvislosti s kritikou ze strany historika rétoriky Briana Vickerse, jenž odmítá Jakobsonovu redukci soustavy tropů a figur na metaforu a metonymii a chápe ji jako neodůvodněnou extrémní aplikaci fonologického binarismu.

Petr A. Bílek se soustředil na Jakobsonovy články, které v třicátých letech modifikovaly jeho původní koncept literatury založené na literárnosti, a dotýkaly se fungování celku moderní kultury. Příspěvek sumarizoval návrhy, které

umožnily Jakobsonovi přeměnit původní koncept literárnosti tak, aby se otevřel i záležitostem autorského kontextu a také aby zproblematizoval předpokládanou hranici „vysoké“ a „nízké“ literatury a kultury. Bílek rovněž ukázal, jak Jakobson už v této době zasazuje literaturu, ale i film do komplexního rámce teorie kódů.

Peter Nesselroth se v úvodu svého příspěvku vrátil do roku 1958, kdy proběhla na University of Indiana konference věnovaná jazykovému stylu. Na této konferenci představil Roman Jakobson svůj známý model komunikace se šesti složkami (mluvčí, komunikát, adresát, kontext, kanál, kód) a jim více méně odpovídajícími funkcemi (emotivní, poetická, konativní, referenční, metajazyková). Tento model byl přijat jako obecně platný a tento nárok si ponechal i po následných diskusích. Nesselroth však ve svém příspěvku ukázal, že ve světle novějších postupů a teorií médií je nutné Jakobsonova tvrzení znovu přezkoumat. Tvrdí, že jestliže schéma mohlo být uspokojivé pro dominantní, převážně psané a tištěné kultury 20. století, pro naši digitální a poststrukturalistickou dobu je již neadekvátní. Vyvstaly totiž, podle něj, nové otázky: například kdo jsou a kde se nalézají mluvčí a adresáti sdělení v prostředí našeho dnešního kyberprostoru? A jak těchto šest funkcí funguje v rámci našich komunikačních zákonů a prostředků? Má „poetické“ jednoduše stále pouze promítat princip ekvivalence z osy výběru na osu kombinace nebo se tato funkce stala neskonale složitější? Nesselrothův příspěvek logicky nemohl nabídnout odpovědi na všechny tyto otázky, každopádně však formuloval východiska, na něž by se moderní teorie komunikace měla soustředit.

Receptci Jakobsonova díla v novější české vědě se věnoval **David Skalický**, a podařilo se mu shromáždit reprezentativní konvolut textů vytvářejících aktuální podobu Romana Jakobsona. Na roli československé slavistiky – a tedy především Romana Jakobsona – při utváření formulové teorie Milmana Parryho se poutavě zaměřila Sylva Fischerová, která současně představila proces a podmínky, za níž uvedená teorie vznikala. Jako mimořádně podnětný byl vnímán rovněž příspěvek **Evy Šťastné**, který se podobně zaměřil na vztahy mezi Jakobsonem a Benvenistem. Příspěvek mapoval přátelství mezi Romanem Jakobsonem a francouzským lingvistou Émilem Benvenistem, jenž mj. významně ovlivnil Paula Ricœura, Jacquese Derrida a Rolanda Barthesa. Šťastná ukázala na zdroje Benvenistova zájmu o Jakobsonovu práci, které vyrostly v poválečné kritice strukturalistické lingvistiky a formalismu.

Na jeden z výrazných pojmů Jakobsonova terminologického aparátu a na možnosti jeho kritického rozpracování se soustředil **Wolf Schmid** příspěvkem k Jakobsonově pojetí ekvivalence jako konstitutivního nástroje slovesného umění. Jakobson se ovšem v souvislosti s tímto pojmem soustředil výhradně na oblast poezie, Schmid se pokusil rozpracovat tento pojem i pro oblast prózy, poskytl jeho typologii a ukázal, jakou funkci má ekvivalence v různých prozaických textech.

Veronika Ambros se soustředila na Jakobsonův příspěvek teorii divadla a na jeho návrhy teoretického uchopení a funkce vizuálního umění v literatuře. Ukázala, v jaké podobě a jak se Jakobsonovy práce stávají součástí moderní teorie divadla. A v podobném směru pokračovala i **Eva Šlajsová** přednáškou o Jakobsonově sémiotice švandy a soustředila se na jednu z nejméně prozkoumaných oblastí Jakobsonových aktivit. Jakobson tento svůj přístup představil ve studii „Dopis Romana Jakobsona Jiřímu Voskovcovi a Janu Werichovi o notice a semantice švandy“. Šlajsová se zaměřila na charakteristické prvky Jakobsonovy sémiotiky, která byla do velké míry ovlivněna jeho vlastními studii o básnickém jazyce a teoriemi Viktora Šklovského, Karla Bühlera a Sergeje Karcevského. Rozvinula rovněž analýzu vlivu tohoto přístupu na studie o divadle a dramatu Jindřicha Honzla, Jana Mukařovského a Jiřího Veltruského. Podobně se i **Richard Müller** a **Pavel Šidák** vydali k jednomu z málo frekventovaných pojmů Jakobsonovy sémiotiky, k pojmu artifice a rozvažovali o něm jak v kontextu pražské strukturalistické školy a jejího funkčního pojetí estetického, tak v kontextu teorie znaku – zvláště u Charlese S. Peirce. Tvůrčím navázáním na Jakobsonovy přístupy k české poezii bylo možné označit referát **Petra Plecháče** a **Robertu Ibrahima**, kteří se zaměřili na problematiku frekvence slovních druhů v české poezii 19. století. Frekvenci jednotlivých slovních druhů v České elektronické knihovně srovnávali s vybranými korpusy a ve svém příspěvku si položili otázky po závislosti frekvence slovních druhů na délce verše, básnické škole, autorském stylu či literárním druhu. Božena Bednaříková konfrontovala Jakobsonovy funkční pojmy selekce a kombinace s Mathesiovými pojmy onomaziologické a syntaktické potřeby.

Jakobsonovu zájmu o českožidovské písemnictví se věnovaly dva příspěvky, které ukázaly široké souvislosti i motivy Jakobsonova přístupu k této specifické problematice. **Robert Dittmann** sledoval historii Jakobsonova zájmu o českožidovskou středověkou literaturu a zejm. jazyk českých Židů, představil práce, které na toto téma Jakobson publikoval či rozpracoval a nabídl srovnání Jakobsonova přístupu s aktuálními metodami. **Jindřich Toman** prohloubil studium Jakobsonových analýz staročeských kenaánských glos. Povšiml si přitom, že Jakobson ve svém českožidovském projektu nejen minimalizuje vliv západu, konkrétně německého prvku ve středověké židovské Praze, ale současně zdůrazňuje nezávislost židovské „české školy“, a dokonce poukazuje na její provázání s Byzancí. Toman se pokusil rekonstruovat zdroje tohoto pojetí a přístupu a založil jej do pozadí Jakobsonova cyrilometodějského projektu, jenž zdůrazňuje přítomnost východního odkazu v Čechách a na Moravě.

Konference ukázala Jakobsonovu osobnost v mnoha podobách a potvrdila předpoklad o jeho stále inspirativnosti. Byla dialogická, a tedy jakobsonovská i svým duchem. I díky tomu se jejím prostřednictvím odkryla celá řada oblastí, které volají po kritickém přístupu a přehodnocení. Což znamená, že i v tomto

ohledu mají Jakobsonovy studie silný inspirační potenciál pro současnou literární vědu i lingvistiku.

prof. PhDr. Tomáš Kubíček, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
tomas.kubicek@upol.cz